

KÜREKÇAY ANLAŞMASININ TARİHİ ARKA PLANI, HUKUKİ NİTELİĞİ VE SİYASİ SONUÇLARI

Yetkili Yazar | Correspondent Author: Sedanur ŞEYBAN

Historical Background, Legal Qualification and Political Consequences of Kurekcay Agreement

Yazar(lar) | Author(s)

Ali ASKER¹

Sedanur ŞEYBAN²

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Makale Geliş Tarihi : 08/02/2021
Makale Kabul Tarihi : 17/02/2021

Anahtar Kelimeler:

Karabağ Hanlığı, Rusya İmparatorluğu, Çatışma, Kürekçay Anlaşması

Karabağ, jeopolitik ve jeostratejik konumu itibarıyla yakın tarihimizde Güney Kafkasya coğrafyasının en önemli bölgelerinden biri olarak tanınmıştır. Azerbaycan'ın bölünemez bir parçasını oluşturan Karabağ, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, Azerbaycan Türklüğünün ilim, kültür ve sanat merkezlerinden biri olarak ün kazanmıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya İmparatorluğu'nun güneye doğru ilerlediği bir dönemde Azerbaycan hanlıkları İran merkezi yönetiminden kopma yoluna girmişlerdir. Bu gelişme, Kafkasya'nın işgali açısından Rusya'ya önemli fırsat sunuyordu. O sırada, Kaçar Hanedanı, İran'dan kopma yoluna girmiş hanlıkları yeniden kendi bünyesine katma çabası içindeydi. Azerbaycan hanlıklarının işgal süreçleri Rusya İmparatorluğu tarafından duruma göre tehdit, ikna, savaş vs. gibi yöntemlerle devam ettirilmiştir. Dolayısıyla, Rusya'nın işgal politikasında değişik yöntemlere başvurması gayet doğaldı.

Rus yönetimi birçok hanlıkla iki taraflı anlaşmalar yaparak işgal sürecini meşru ve hukuki bir temele oturtmaya çalışıyordu. Ayrıca Rusya ve İran arasında imzalanan barış antlaşmaları işgal sürecinin Rusya lehine sonuçlandığını hukuken teyit ve tasdik ediyordu. Bu bağlamda Kürekçay (1805), Gülistan (1813) ve Türkmənçay (1828), ayrıca Osmanlı ve Rusya arasında imzalanmış Edirne Anlaşması (1829) Karabağ'ın kaderin belirleyen ve istikbalini etkileyen önemli belgelerdir. Keza bu anlaşmalar sonucunda bölgenin siyasi, demografik ve kültürel yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Tarihi kaynakların da doğruladığı gibi, daha önce bölgede son derece seyrek halde yaşayan Ermeni toplumu bu tarihten itibaren yoğun göç politikaları sayesinde kalabalık hale gelmiş, Ermenilerden oluşan yeni iskân birimleri ortaya çıkmıştır. Göç eden Ermeniler, tarih boyunca Türklerin yaşadıkları topraklar üzerinde iskân birimleri oluşturmakla yetinmemiş, aynı zamanda yayılcı faaliyetlerde bulunarak Müslüman/Türk ahaliyi yurtlarından etmiş, vahşet, mezalim ve kıyım uygulamışlardır. Bölge halkı için büyük felaketlere yol açan bu sürecin önemli olaylarından biri Karabağ Hanlığı ve Rusya arasında Kürekçay Anlaşmasının imzalanması olmuştur.

¹ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0003-1801-3371>, e-posta: aliasker2068@gmail.com

² Y. L. Ögm., Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0003-0932-5234>, e-posta: sedaseyban@outlook.com

ARTICLE INFORMATION

Submission Date : 08/02/2021
Accepted Date : 17/02/2021

Keywords:

Karabakh Khanate, Russian Empire, Conflict, Kurekcay Agreement

ABSTRACT

Karabakh has been recognised as one of the most important regions in the South Caucasia geography due to its geopolitical and geostrategic positions. Karabakh, which constitutes an inseparable part of Azerbaijan has hosted numerous civilizations and has been recognised as one of Azerbaijan Turkism's science culture and art centers. During the expansion of Russian Empire towards south at the start of 19th century, Azerbaijan khanates had started to be separated from the Iranian central dominion. This development offered important opportunities to Russia for the invasion of Caucasia. In the meantime Qajar Khanate was separating itself from Iran and was striving to retake the khanate to its own structure. The invasion of Azerbaijan khanates continued with various methods such as threats, persuasion and war. It was natural for Russia to apply different methods in its invasion policy.

Russia was striving to establish its invasion process on a legitimate and lawful foundation by making bilateral agreements with different khanates. Furthermore the peace agreements that were signed between Russia and Iran were confirming by law that the invasion process was resulting in favour of Russia. In this context Kurekcay (1805), Gulistan (1813) and Turkmencay (1828) and also Edirne Agreement (1829) between Russia and Ottoman State are important documents that determined the destiny and future of Karabakh. Likewise, these agreements resulted in important changes on the demographical and cultural structures of the region. As the historical texts confirm, Armenian communities that were living sparsely in the region previously, increased its numbers due to intensive immigration policies after these dates and new settlements emerged made up of Armenians. The immigrating Armenians did not confine themselves with just founding new settlements, but in the meantime attempted expansionary activities and expelled Muslim/Turkish locals from their homelands through atrocities, cruel deeds and slaughters. One of the important incidents that sparked the process which resulted in grand calamities to the people of the region has been the signing of Kurekcay Agreement.

1. Giriş

Uluslararası sistem, tarih boyunca devletlerin kuruluşu, yükselişi ve yıkılışına tanıklık etmiştir. Bölge politikalarına yön veren devletlerin gücü; ekonomik durum, askeri kapasite, teknolojik üstünlük, liderlerin vasıfları vd. unsurlardan beslenmektedir. Bir devletin bölgesel konumunu güçlendirerek devamlılığını sağlamanın belirleyici şartlarından biri nasıl bir jeopolitik ve jeostratejik konuma sahip olduğudur. Bu bağlamda Azerbaycan, tarih boyunca önemli bir ülke olarak büyük güçler açısından cazibe merkezi haline gelmiş, bu güçlerin çekişme ve çatışmalarına sahne olmuştur. XIX. yüzyılda Rusya'nın güneye doğru genişlemesi bölgede etkinlik mücadelesi veren aktörlerin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Rus İmparatorluğu'nun bölgeye yönelik işgal politikasından bahsederken öncelikli olarak Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarına vurgu yapılmaktadır. Fakat Azerbaycan'a yönelik işgal planlarının çok daha önce devreye sokulduğunu belirtmemiz gerekir.

Rus işgalini kolaylaştıran önemli faktörlerden biri Azerbaycan'ın hanlıklara parçalanması olayıdır. 1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra merkezi iktidardan kopma sürecinin hızlanması işgal planlarını gerçekleştirmeye çalışan Rusya'ya büyük kolaylık sağlamıştır. XVIII. yüzyılın ortalarından başlayıp, XIX. yüzyılın başlarına kadar devam eden ve "hanlıklar dönemi" olarak adlanan bu süreçte Kuzey Azerbaycan toprakları üzerinde Bakü, Derbent, Gence, Cevat, Revan, Talış, Nahçıvan, Karabağ, Kuba³ Şamahı, Şeki hanlıkları, Güney Azerbaycan'da Erdebil, Meraga, Maku, Karadağ, Serab, Tebriz, Urmiye, Halhal, Hoy ve Zencan hanlıkları, yarı bağımsız feodalite yönetimleri olarak tanınan sultanlık ve meliklikler, ayrıca kendine özgü yönetim sistemine sahip Car-Balaken Cemaatlığı⁴ gibi kurumlar ortaya çıkmıştır. Böylelikle "Çarlık Rusyası 19. asrın başında Azerbaycan'ı istilaya giriştiği zaman karşısında, sözün asrî manasında milli birliğini anlamış bütün halinde bir Azerbaycan değil, birbirinin mukadderatına lakayt hanlıklardan ibaret zayıf bir memleket bulmuştu" (Mehmetzade, 1991: 9). Azerbaycan'ın hanlıklara bölünmesi ve merkezi iktidardan kopuş süreçleri Rusya'nın elini kuvvetlendirerek işgal politikalarının uygulanmasına hız kazandırmış ve hanlıklar ittifak, ilhak, işgal gibi değişik yöntemlerle adım adım Rusya'nın sömürge alanına dâhil edilmişlerdir.

Kaçar hanedanından kopma sürecinde kendisine dış destek arayan hanlıklar arasında Karabağ Hanlığı özellikle dikkat çekmektedir. Keza ilhak sırasında ve sonraki süreçlerde yaşanan birçok olay bugün gündemde olan bazı iddia ve söylentilerle doğrudan ilgilidir. Bunlar arasında en çok dile getirilen husus Ermeni yazarların herhangi belge ve bilgiye esaslanmadan güya Karabağ'ın eski bir Ermeni toprağı olduğu iddiasıdır. Şüphesiz ki bu asılsız, bilimsellikten uzak ve gayri ahlaki iddianın arkasında yatan niyet Azerbaycan topraklarını Ermenistan tarafından ilhakına zemin hazırlamaktır. Öncelikle şunu vurgulamak gerekir ki "Dağlık Karabağ" adıyla bilinen idari birim veya alan, yapay bir oluşumdur. Keza Karabağ'ın ova ve dağlık diye ikiye ayrılması tarihi gerçeklerle uyuşmayan ve ileride bu bölgeyi Azerbaycan'dan koparmaya odaklanmış bir stratejik plandır. Sıkça dile getirilen "Ermeni meliklikleri" konusundaki iddialar da Ermeni "araştırmacıların" tarihi gerçekleri görmezden geldiklerinin bir örneğidir. Keza mutlak çoğunluğu Türklerden oluşan Karabağ Hanlığı'na bağlı beş Hristiyan meliklik sadece buldukları bölgenin Ermeni toplumu üzerinde yetkiliydi ve bu oluşumlarla ilgili herhangi bir bağımsızlık olgusu mevzubahis değildi. Bu yüzden Rusya ve Karabağ Hanlığı arasında imzalanmış Kürekçay Anlaşması'nda mezkûr yönetimlerden kesinlikle bahsedilmemiştir. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın öldürülmesinden sonra oğlu Mehdi Kulu Ağa'nın Karabağ hâkimi görevine atanmasına dair Çar I. Aleksandr'ın 10 Eylül

³ XVII. yüzyılın sonlarına doğru "ülke" olarak yarı bağımsız siyasi oluşum iken Nadir Şah'ın ölümünün ardından hanlık olarak ortaya çıkmıştır.

⁴ 1560'da kurulmuştur.

1806 tarihli fermanında da Ermeni meliklikleriyle ilgili herhangi bir hüküm yer almamıştır. Ayrıca, beş meliklikten sadece birinin Karabağ'ın yerli halkı olduğuna, diğer dördünün ise farklı bölgelerden gelerek Karabağ'a göç ettiklerine dair bilgiler tarihi kayıtlarda yer almaktadır. Dolayısıyla Ermeni yazarların şiddetle vurgu yaptıkları "Ermeni devleti" iddiasının bir düzmece olduğunu eminlikle söyleyebiliriz.

Karabağ tarihiyle ilgili araştırmalarda dikkati çeken bir diğer husus, Rusya'nın ilhak sürecinin geleneksel yayılcılık politikasına uygun bir şekilde gerçekleşmiş olmasıdır: hanlıkla ilişki kurmak, hanlığı himaye etmek ve gerekli koşullar olduğu an işgal etmek. Kürekçay Anlaşmasının imzalanmasının ardından bölgede yaşanan gelişmeler geleneksel Rus işgal stratejisinin bariz örneklerindedir: iki taraf arasında imzalanmış bu anlaşma on yedi sene sonra Rusya'nın Karabağ Hanlığı'nı ilga etmesi sonucunda geçerliliğini kaybetmiştir.

2. Karabağ Tarihi Üzerine

Karabağ'ın tarihine değinmeden önce Karabağ kelimesinin menşei konusunda bazı hususlara değinmekte yarar vardır. Zira coğrafi yerlere verilen isimler, o bölgede yaşayan toplumun demografik ve sosyo-kültürel dokusunun belirlenmesi ve tarihî nüfus hareketlilikleri konusunda tespitlerde bulunulması bakımından son derece önemlidir. Eski çağlardan günümüze kadar devam eden tarihi süreçlerde "Karabağ" ismi, Türkçe "kara" ve "bahçe" sözcüklerinin bir araya gelmesiyle türemiştir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de "kara" sözcüğü renk anlamının yanı sıra "yoğun", "kalın", "büyük", "koyu" gibi pek çok anlamı ifade etmektedir. Dolayısıyla Karabağ ismi "kara bahçe", yani "büyük bahçe", "yoğun bahçe", "sefali bahçe" vd. anlamlarını da ifade etmektedir (Mahmudov ve Şükürov, 2005: 11). Günümüzde "kara" sözcüğü olumsuzluğu sembolize etmesine rağmen eski Türklerde olumlu ifadeleri çağrıştırmaktadır. Nitekim Türkçede "kara" sözcüğü "yiğit, kahraman" anlamına gelmektedir (Özçelik, 2003: 6).

Azerbaycan'ın kültürel açıdan son derece önemli merkezlerinden biri olan Karabağ bölgesi, aynı zamanda insanlık tarihinin en eski yerleşim alanlarından biridir. Azerbaycan arkeologları Karabağ'da dünyanın en eski yerleşim alanlarından biri olan Azıh ve Tağlar mağaralarını keşfetmişlerdir. Yapılan çalışmalar sonunda Azerbaycan'ın fauna ve florasının yanı sıra ilkel insanların yaşam şartlarını yansıtan zengin kalıntılar ortaya çıkmıştır. Bu kalıntıların tarihi yaklaşık 1,5-2 milyon yıl öncesine kadar uzanmaktadır (Göyüşov, 1993: 7). 1968'de Azerbaycan arkeoloğu Memmedeli Hüseyinov tarafından yapılan kazıda eski çağlarda yaşamış bir kişinin alt çene kemiğinin bir parçası bulunmuştur. Söz konusu kalıntılar 350-400 bin yıl öncesine dayanmaktadır (Mustafazadə, 2010: 22). Bilim tarihine "Azıhantrop" (Azıh insanı) olarak bilinen keşif

sonucunda bu mağaranın sadece Azerbaycan’da değil, Kafkasya coğrafyası genelinde en eski meskûn alan olduğu kabul görmüştür (Göyüşov, 1993: 7). Bugün Ermenistan’daki bilim insanları ve resmi kurumların Azerbaycan sınırları içinde yer alan Azıh insanı ve benzeri tarih varlıklardan “Ermeni tarihi mirası” olarak bahsetmeleri anlamsız olduğu kadar gayrı ahlaki bir durumdur.

Makedonyalı İskender’in Ahemeniş İmparatorluğu’nu yıkmasının ardından ve kısa müddetli hâkimiyeti sonrası Azerbaycan’ın kuzeyinde Albanya, güneyinde Atropatena devletleri meydana çıkmıştır. M.Ö. IV. yüzyılda Atropatena devleti Azerbaycan’ın kuzeyinde de bazı toprakları hâkimiyeti altına almıştır. Karabağ’ın bir kısmı da o dönemde bu devletin sınırları içindeydi (Mahmudov ve Şükürov, 2005: 18).

VIII. yüzyılın başlarına kadar Albanya’nın bir parçasını oluşturan bu bölgede İslam dini yayılmaya başlamıştı. Fakat dağlık kesimdeki Hristiyanlar inançlarını devam ettirmişlerdir. IX. yüzyılın ortalarına doğru Arap Hilafetinin dağılmaya başlamasıyla yeni devletler ortaya çıkmaya başlamıştı (İsmailov, 2014: 153).

IX-XII. yüzyıllarda Karabağ, Azerbaycan’da meydana gelen devletlerin sınırları içinde yer almıştır. Bu devletlerin Ermenilerle herhangi bir ilişkisinin olmaması tarih araştırmaları sonucunda doğrulanmıştır (Hacıyeva, 2007: 25). Gerek değişik dönemlerde Azerbaycan’ın işgal altında bulunduğu dönemlerde, gerekse Türk hanedanlarının egemenliği döneminde Karabağ’da herhangi bir Ermeni siyasi oluşumundan bahsedemeyiz. Ermenilikle ilgili tek husus bölge halkının bir kısmının Gregoryen mezhebini kabul etmesi ve ardından Ermenileşmesi olayıdır. Keza bundan önceki dönemde de bölgede ve Azerbaycan toprakları üzerinde herhangi bir Ermeni siyasi oluşumu mevzubahis değildir (Mahmudov ve Şükürov, 2005: 20-21).

İlerleyen dönemlerde Karabağ bölgesi Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi Türk devletlerinin önemli idari birimlerinden bir olarak varlığını sürdürmüştü. XVI. yüzyılın başında Karabağ, Azerbaycan Safevi Devletinin on üç vilayetinden biri idi ve bu bölgeyi Şah tarafından atanan beylerbeyi yönetiyordu. İlk beylerbeyi görevine Kaçarların Ziyadoğlu oymağından Şahverdi Sultan atanmıştır. Karabağ Beylerbeyliği 1578-1590’lı yıllarda Safevi-Osmanlı Savaşı sırasında işgal edilmişse de XVII. yüzyılın başlarında I. Şah Abbas döneminde tekrar geri alınarak yeniden Ziyadoğullarının yönetimine verilmiştir (Mustafazadə, 2010: 27).

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Safevi Devleti’nin yıkılmasının ardından bölgede gelişen iç çatışmalar sonucunda eski Karabağ Beylerbeyliği’nin toprakları üzerinde iki bağımsız hanlık ortaya çıkmıştır: Karabağ Hanlığı ve Gence Hanlığı. Gence Hanlığı tahtına Ziyadoğulları, Karabağ Hanlığı tahtına Penah Ali Han oturmuştur.

3. Karabağ Hanlığı'nın Kuruluşu, Yapısı ve Yönetimi

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkaslarda sosyal, siyasi ve iktisadi vaziyet son derece karmaşıktı. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle başlayan "hanlıklar dönemi" İran'da otorite boşluğu ve yönetim zafiyetini bariz şekilde ortaya koymuştu. Bu süreç bağımsız Türk hanlıklarının ortaya çıkışını hızlandırırken, ilerleyen dönemde Rusya'yı, bölgeye yönelik işgal planlarını uygulaması açısından avantajlı konuma getirmiştir.

Azerbaycan'da kurulan hanlıklar, Rusya tarafından işgal edilene kadar birer bağımsız devlet olarak ayakta kalabilmişlerdi. Rusya'nın ana hedefi bu hanlıkları ilhak etmektir. Keza Güney Kafkasya, Rusya'nın stratejik planlarının gerçekleştirilmesi bakımından son derece önemli bir bölgedir. Gittikçe güç kaybeden Kaçar ve Osmanlı hanedanları da bu sayede baskılanacaklardı. Fakat iç ve dış siyasette yaşanan gelişmelere bağlı olarak Rusya İmparatorluğu hanlıkların işgali konusunda bir müddet ihtiyatlı davranmak zorunda kalmıştı: bölgenin üç büyük devleti o sırada iç ve dış meseleleriyle uğraşıyorlardı. Bu durum, en azından bir süreliğine hanlıklara serbest şekilde ayakta kalma fırsatı tanımıştı.

Mirza Cemal Karabaği'ye göre Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Han'ın kökeni Cavanşir Türkmenlerine dayanmaktadır. Penah Ali Han, Türkistan'dan göç etmiş Behmanli ilinin bir parçasını teşkil eden Sarıçalı oynağına mensuptu (Qarabağnamələr, 2006: 125). Nadir Şah'ın hizmetinde olan Penah Ali Han, 1738'de kardeşi öldürülünce Karabağ'a kaçmış, burada taraftar toplayarak bölge üzerinde hâkimiyet tesis etmeye çalışmıştır. Nadir Şah'ın Penah Ali Han'a olan öfkesi konusunda tarih çalışmalarında birbirinden farklı bilgiler yer almaktadır. Penah Ali Han bir müddet saklanmış, fırsat bulunca Gence, Nahçıvan, Şeki ve diğer bölgelere seferler düzenlemiş, ganimet olarak elde ettiği hayvan ve atları halka dağıtarak halkın güveninin sağlamaya çalışmıştı. 1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra Karabağ Hanlığı da kurulmuş oldu. Hanlığın kudret sembolü olarak Penah Ali Han 1748'de Bayat kalesini inşa etmiştir (Əliyev ve Məmmədov, 1999: 406-407). Karabağ Hanlığı'nın bölgedeki nüfuzunun artması, komşu hanlıklarda hoşnutsuzluğa neden oluyordu. Bu durumdan rahatsız olanlardan biri de Şekili Hacı Çelebi Han idi. Karabağ Hanlığı bünyesinde yer alan ve gayeleri bağımsızlık olan Hristiyan melikler Penah Ali Han'ın gücünü kırmak için Hacı Çelebi Han'a destek vermişlerdir. 1748'in son çeyreğinde Hacı Çelebi Han Şirvan hanının da askeri desteğiyle Bayat kalesini bir buçuk ay boyunca kuşatma altında tutsa da ele geçirememiştir (Mustafazadə, 2010: 32). Dış saldırıları püskürtmeyi başaran Penah Ali Han gücünü iyice kökleştirerek hanlığa bağlı Hamse (Arapça 'beş' sayısını ifade eder) meliklerinin iradesini kırarak onları kendi hükümlerine altına almıştı (Hacıyeva, 2007: 44). Mirza

Adıgözel Bey'in yazdığına göre Hamse melikleri aşağıdakilerden ibaretti: *Dizak*: Melik Yegân Nadir Şah döneminde Lori'den kaçıp gelmiş ve Nadir Şah'ın hükmüyle meliklik tahtına oturmuştu. *Verende*: Şahnazarlılara ait bir meliklikti. Ailenin kökeni Göyçe asilzadelerine dayanıyordu; Göyçe'den kaçıp Karabağ'ın Verende mevkesine gelerek buraya yerleşmişlerdi. *Haçın*: Melikleri Hasan Celalyan soyundandı. *Çilebört*: Bu bölgenin meliki Allah Kulu idi. Ecdadı aslen Mağaviz (Zengezur)'den olup Çilebört'e yerleşmişti. *Talış*: Buranın meliki Usub idi ve ecdadı Şirvan'dan gelerek Talış köyüne, sonraları Gülistan kalesini ele geçirerek oraya yerleşmişti (Qarabağnamələr, 2006: 43-44). Görüldüğü gibi Haçın Melikliği dışındakiler köken itibarıyla bu bölgeye ait değildi. Melikliklerin kuruluşu yakın tarihe ait bir olay olduğu için bu konunun çok fazla tartışılacak bir yönü de yok. Dolayısıyla Ermeni araştırmacıların Karabağ bölgesinde kadim bir Ermeni devletinden bahsetmeleri tamamen asılsızdır.

Penah Ali Han, kendisine biat etmek istemeyen Verende, Dizak, Çilebört ve Talış meliklerini barışçıl veya asker güç kullanarak kontrol altına aldıktan (Çakmak, 1996: 83; Taşkiran, 1995: 65) sonra müstahkem ve stratejik konuma sahip yeni bir kale inşa etmeye karar vermiştir. 1751-1752'de Ağdam'a 10 km. mesafedeki Şahbulak kalesini yaptırmış, fakat burayı 3-5 yıl kullanmıştı. Nihayet muhkem ve ulaşılması zor olan bir mevkide, ilk zamanlarda "Penahabad" daha sonra Şuşa olarak isimlendirilen bir kale inşa ettirmişti (Mahmudov ve Mustafayev, 2012: 20-22). Karabağ'la ilgili tarihi kaynaklarda kalenin 1754 yılında sarp kayalar üzerinde, doğal savunma kabiliyetine sahip, ulaşılması zor olan dağlık bir alanda inşa edildiği yazılmaktadır. Mir Möhsün Nevvab kalenin tarihçesini şu şekilde tasvir etmektedir: "...hicrî 1161 (miladî 1748) yılında Penah Han,⁵ Bayat'ta⁶ bir kale yaptırdı. Bir süre sonra bu kaleyi terk edip hicrî 1165 (miladî 1751) yılında Terneküt'te⁷ başka bir kale inşa etti. Beş yıl ister istemez o kalede kaldı. Ayanlar Penah Han'ın bu kaleye meyilsiz olduğunu hissedip ona, eğer dilerseniz, güzel havası olan, hoş manzaralı, yüksek bir yer var, orda yeni bir kale yaptırabilirsiniz, orası müdafaa bakımından da uygun bir mevkidedir, dediler. Penah Han kendi ayanları ile gelip bu yere bakarken, buranın yüksek bir yer olduğunu, dört tarafının yüce kayalar ve dağlarla çevrili olduğunu gördü.... Penah Han, bu yeri beğendi ve çok güzel ve sağlam bir şehir yeri olduğunu bildirdi....Hicrî 1170 (miladî 1756) yılında Penah Han'ın emriyle bu yerde bir kale yapıldı ve bu kaleye Penahabad Kalesi adı verildi. Şimdi bu kaleye Şuşa Kalesi deniyor. Zamanla bu kale gelişerek şehre dönüştü." (Nevvab, 2020: 4).

⁵ Tam adı: Penah Ali Han İbrahim Halil Ağa oğlu Sarıçalı-Cavanşir (1693-1763). Penah Ali Han, 1847'de Nadir Şah'ın ölümünün ardından, 1848'de Karabağ Hanlığı'nın temelini atmıştır.

⁶ Bayat Kalesi, Karabağ Hanlığı'nın idari merkezi olarak düşünülerek Kebirli mahallinde yapılmıştır. Fakat Penah Ali Han kalenin stratejik açıdan iyi bir mevzide olmadığını düşünerek Hanlığın merkezi için Şahbulak kalesini yaptırmıştır.

⁷ Bu kale "Şahbulak Kalesi" olarak bilinmektedir. Ağdam'a 10 km mesafede, Şah Bulak (pınar) adlı yerde inşa edilmiştir. Kalenin inşası 1751-1752 yıllarında tamamlanmıştır.

Böylelikle, XVIII. yüzyılın ortalarında Karabağ Hanlığı bağımsız siyasi oluşum olarak ortaya çıkarak güç kazanmıştır. Penah Ali Han'ın ölümünden sonra hanlık tahtına oğlu İbrahim Halil Han oturmuştur. Onun 1763'ten 1806'ya kadar devam eden 43 senelik hâkimiyeti döneminde hanlığın hudutların büyük ölçüde genişlemiştir (Hüseynov, 2018: 27). Mirza Cemal Cavanşir bu dönemi şöyle tasvir etmektedir: “*Merhum İbrahim Han Müslüman tarihiyle 1174'ten, Hristiyan tarihiyle 1760'dan 1221 (1806) yılına kadar Karabağ hükümeti tahtında oturmuş, İran ve Rum⁸ padişahlarına itaat etmeden ve baş eğmeden müstakil hükümranlık etmiştir. Onun hüküm ve fermanı Şirvan, Şeki, Gence, Revan, Haçivan, Hoy, Karadağ, Tebriz, Erdebil vilayetleri, hatta Meraga, Irak ve Azerbaycan sınırı olan Kaplankuh'ta geçerliydi. Vilayetlerin hanları merhum İbrahim Han'ın hükmü ve emriyle tayin edilir veya vazifeden azlediliyorlardı*” (Qarabağnamələr, 2006: 120-121).

İbrahim Halil Han, Avar ve Dağıstan Valisi Ümme Han'ın kız kardeşi ile evlenmiş ve bu akrabalık ilişkisi sayesinde askeri ve siyasi gücünü büyük ölçüde artırmıştır (Qarabağnamələr 2006: 135-136). Sonraki dönemlerde Şekili Selim Han'ın kız kardeşiyle izdivacını gerçekleştirerek bu durumu hanlık lehine kullanmıştır. Fakat İbrahim Halil Han'ın hükümdarlığı Rusya'nın güneye doğru genişlemeye başladığı ve İran'ın iktidar çekişmelerine sahne olduğu bir döneme denk gelmekteydi. Han idareyi ele aldıktan sonra bazı meliklerin (Dizak, Çilebört ve Gülistan) itaatsizliği ile karşı karşıya kalmıştı. İbrahim Halil Han bu meliklerle mücadele ederken 1783'ten itibaren Çarlık Rusya da sürece iştirak etmiştir. İbrahim Halil Han'ın diplomatik manevraları sayesinde her üç melik Şuşa'ya davet edilmiş, Dizak meliki Erdebil hanına teslim edilirken, diğer ikisi Şuşa hapisanesine atılmıştı. Ama melikler hapisaneden kaçarak Tiflis'e gelmiş, Gürcü Kralı II. İrakli ve Rus Albay Burnaşov'u Karabağ Hanlığı'na karşı harekete geçmeleri konusunda ikna etmişlerdi. Fakat 1787-1797'de Rusya-Osmanlı Savaşı'nın patlak vermesi meliklerin planları suya düşürmüştü ve böylece, Karabağ Hanlığı siyasi bütünlüğünü koruyabilmişti (Çakmak, 1996: 87; İsmailov, 2014: 257-258; Mahmudov ve Şükürov, 2005: 31).

Karabağ Hanlığı, nitelik itibariyle Doğu'nun diğer monarşilerinin sahip olduğu özellikleri yansıtıyordu. Han, devletin en üst yöneticisi ve sahibi, iktidarın başıydı. Her türlü iktidar mutlak anlamda hana aitti: yasama, yürütme ve yargı alanında her türlü tasarrufla bulunma yetkisine sahipti.

Azerbaycan hukuk tarihinde genellikle, İslami hükümlerin yanı sıra şah ve han fermanları, hukukun önemli kaynaklarından biri olarak uygulanmıştır. Fermanlar İslam hukukunun temel normlarına dayanırken bu normların uygulanması amacıyla da çıkarılıyordu. Fermanlarla düzenlenen meselelerin yelpazesi çok geniş olup yönetim

⁸ Osmanlı padişahlarından birçok kaynakta Rum padişahı olarak bahsedilmektedir.

sistemi, yetkililerin hukuki durumu, toprak mülkiyetinin hukuki rejimi, mülkiyet hakkının iadesi, vergi sistemi, gayrimüslimlerin durumu, ceza ve ceza infaz normları vd. ilgiliydi (Dəmirli ve Ələsgərli, 1998: 135-136). Hanın yanında danışma niteliğini haiz Divan bulunuyordu. Divan üyeleri hanın yakınları ve üst düzey din görevleri arasından atanıyordu. Burada genellikle savaş ve barış, vergi meseleleri, hukuk ve ceza davalarına ilişkin konular müzakere ediliyordu. Bu müzakerelerde hanın tutumu belirleyiciydi. Fakat Han, önemli gördüğü konularda Divan üyelerinin görüşünü dikkate almak zorunda kalıyordu. Diğer hanlıklara nazaran Karabağ Hanlığı'nda Divan yüksek nüfuza sahip bir kurumdu (Hacıyeva, 2007: 198).

Karabağ Hanlığı, kendine özgü idari yapıya sahiptir. Hanlık bünyesinde beşi meliklik olmak kaydıyla 21 mahal bulunuyordu (Hacıyeva, 2007: 177). Hanın hâkimiyeti ülke genelinde geçerliydi. Meliklikler belli özerk haklara sahip olmakla hanın hâkimiyetine tabi idiler. Hanlıkla ilgili istatistik bilgiler, kuruluş tarihinden 12 sene önce Osmanlı yönetimindeyken düzenlenmiş 1727 Tarihli Gence-Karabağ Eyâleti Tahrir Defterinde yer almaktadır (Gəncə Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000). Hanlığın Müslüman nüfusu yüzde seksen, gayrimüslim nüfus ise yüzde yirmiydi (Hacıyeva, 2007: 196). Ermeni araştırmacıların herhangi bir belge ve bilgiye dayanmadan iddia ettikleri Karabağ'ın "kadim Ermeni yurdu" iddiası ne eski dönemler ne de yakın çağlar açısından geçerlidir. Azerbaycan'ın diğer tarihi bölgeleri gibi Karabağ'ın da demografik dengeleri Rus işgali sonrasında, 19. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye yapılan yoğun Ermeni göçleri sayesinde tahrip edilmiştir.

4. İran Tehdidi Karşısında Karabağ'ın Rusya'ya Yakınlaşma Politikası

Kafkasya'ya karşı işgal planlarını gerçekleştirmeye çalışan Rusya, bölgede yaşanan gelişmeleri yakından takip ederek harekete geçmek için fırsat kolluyordu. Diğer tarafından İran egemenliğinden kurtulmaya çalışan Karabağ Hanlığı küçük bir siyasi teşekkül olarak dış himaye arayışı içindeydi. Fakat bölgede yaşanan gelişmeler bu planları kesintiye uğratarak ileri bir tarihe ertelemişti. Hanlık, bölgenin büyük devletleri olan Osmanlı, İran ve Rusya rekabeti ortamında azami düzeyde bağımsız kalmaya çalışıyordu. İbrahim Halil Han, ileride hanlığın İran'a ilhak edileceği veya Osmanlı Devleti'nin hükümrancılığı altına girerek bağımsızlığını kaybedeceği endişesiyle Rusya ile bir himaye anlaşmasının imzalanmasının daha isabetli olacağını düşünüyordu. Ayrıca o sırada Rusya askeri güç kullanarak bölgedeki bağımsız oluşumları teker teker egemenliği altına alıyordu; şüphesiz sıra Karabağ Hanlığı'na da gelecekti. Böyle bir ortamda, İbrahim Halil Han'ın üç bölgesel güç arasından Rusya'yı tercih etmesi bir "ehven-i şer" olarak değerlendirilebilir. Kafkasya'daki Rus yayılcılığı Azerbaycan hanlıklarına

odaklanırken İran'ın bu hanlıkları yeniden boyunduruk altına alma çabası durumu daha da kötüleştiriyordu.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da başlayan taht kavgaları uzun süre devam ederken, Ağa Muhammed Han Kaçar 1779 yılında başlayan ve yaklaşık on altı yıl süren iktidar mücadelesinden galip çıkmış ve 1795'te tahta oturmuştu. Kaçarlar Devleti'ni yapılandıran Şah, Tahran'ı başkent olarak belirlemişti. Bu karar bir rastlantı değildi, keza burası Kafkasya bölgesine yakın mesafede olup ulaşım kolaylığı da dikkate alındığında stratejik önemi haiz bir mıntıkaydı. Zamanla iktidarını pekiştiren Ağa Muhammed Han Kaçar, Aras nehrinin güneyinde kurulan hanlıklar üzerinde hâkimiyetini güçlendirmeyi başarmıştı. Güneyde önemli başarılar elde eden Ağa Muhammed Han'ın hedefinde artık kuzey hanlıkları vardı (İsmailov, 2014: 267). Şah, hanlıkları kendisine tabii kılmak için öncelikle sulh yolunu seçerek Süleyman Han'ı elçi olarak bölgeye göndermişse de hanlıklardan hiçbiri Kaçar hâkimiyetini kabul etmemiştir (Mustafazade, 2010: 156). Durumun vahametini idrak eden İbrahim Halil Han, elçi Abdullah Çelebi vasıtasıyla Osmanlı hanedanlığına, dostluk ve hizmetlerini hatırlatarak destek ve koruma talebinde bulunmuş, fakat umduğu yanıtı alamamıştır. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti iç ve dış sorunlarla uğraşıyordu; ayrıca iki devlet arasında anlaşmaya tesis edilmiş barışı bozacak herhangi bir husus olmadıkça antlaşma şartlarına uymakta kararlıydı (Ateş, 2014: 46-48). Osmanlı Devleti ile görüşmeler devam ederken Ağa Muhammed Han 85.000 kişilik kalabalık bir orduyla Şuşa kalesini kuşatma altına almıştı. Karabağ Hanı İran ordusuna karşı 15.000 kişiyle karşılık veriyordu. Kaçar ordusu sayıca üstün olmasına rağmen otuz üç gün süren seferinde muvaffak olamadı (Mustafazade, 2010: 158-161). Başarısızlıkla sonuçlanan Karabağ harekâtının ardından Ağa Muhammed Han derin kin ve öfkeyle Tiflis'i istila etmek üzere yola çıkmış, burayı ele geçirerek talan etmiş, büyük yıkımlar yapmış ve 20.000 kadar insanın ölümüne sebep olmuştur (İsmailov, 2014: 269). Tiflis seferinden zaferle dönen Ağa Muhammed Han Kaçar, 1797 yılında yeniden Şuşa kalesini kuşatmıştı. Herhangi bir dış destek alamadığı için mukavemeti tükenen İbrahim Halil Han kaleyi terk ederek Ilısu'ya sığınmış, Ağa Muhammed Han kaleyi işgal etmişti (T.C Başbakanlık Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü, 1992: 42). Fakat işgalden birkaç gün sonra Ağa Muhammed Han Şuşa'da bir saray entrikası sonucunda öldürülmüştü. Bu olayın ardından İran ordusu dağılmış, İbrahim Halil Han yeniden Karabağ'a dönmeye karar vermiş, kısa süre devam eden iç çatışmalar sonucunda yeniden tahta oturmuştu (Hacıyeva, 2007: 61-63).

Ağa Muhammed Han çocukken hadım edildiği için evladı yoktu ve bu yüzden kendisinden sonra Baba Han olarak da bilinen, yeğeni Feth Ali tahta oturmuştu. Ağa Muhammed Han'ın kısa soluklu hükümdarlığından geriye devasa bir devlet kalmıştı. Feth Ali Şah, tahta çıkınca Rusya'nın güneye doğru genişlemesini engellemeye kalkıştı; bu doğrultuda Batılı devletlerin (siyasi, askeri ve ticari) desteğini almak çalıştı. Batılı

devletlerin gayesi ise Kaçar Hanedanı'na yardım karşılığında bölgedeki çıkarlarını korumaktı (Mehmetov, 2009: 477-478).

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rusya'nın öncelikli hedefleri arasında sıcak denizlere inmek, Kafkasya'daki ticaret yollarına ve bölgenin doğal zenginliklerine sahiplenmek vardı. Bu bağlamda I. Petro'nun hükümdarlığında başlayan, Çariçe II. Katerina ile devam ettirilen yayılmacılık siyaseti 1801 tarihinde Çar I. Aleksandr'ın tahta çıkmasıyla hız kazanmıştı. Çar I. Aleksandr, Güney Kafkasya'ya doğru genişlemeye öncelik verirken bölgedeki hanlıkları kendi himayesi altına almak için çeşitli işgal girişimlerinde girişmiştir. Çar yönetimi işgal planlarını uyguladığı sırada duruma göre, kendisine başarı sağlayabilecek türlü yöntemlere başvuruyordu: doğrudan çatışma, diplomatik girişim, yanılma, tehdit vs. XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde bölgede önemli gelişmeler yaşanıyordu. Bu gelişmelerin en mühim kırılma noktası 1801'de Gürcistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesi olmuştu. Kartli-Kahetiya Krallığının Çarlık Rusyası'na bağlanmasını öngören Çar fermanı 12 Eylül 1801 tarihinde tasdik edilmişti. Bu ferman doğrultusunda Gürcistan topraklarında Rusya'ya bağlı Tiflis Gubernatörlüğü kurulmuş, Azerbaycan'ın Gazah, Borçalı ve Şemşeddil sultanlıkları bu gubernatörlüğe dâhil edilmişti (Mehmetov, 2009: 478-479).

Kafkasya topraklarının jeostratejik öneminin bilincinde olan I. Aleksandr yayılma siyasetini bir an önce gerçekleştirmek için askeri hazırlıkları başlatmış ve 1802'de Rus askeri birliklerinin başkomutanı görevine Gürcü kökenli P.D. Sisianov'u atamıştır. Bu atama Rusya'nın işgal politikasında yeni bir aşamaya geçildiğinin bir göstergesiydi. Gürcistan'ın ilhakı sonrası Azerbaycan topraklarını hedef alan Çar yönetiminin sindirme ve tehdit politikası karşısında Kuba ve Lenkeran hanlıkları, ardından Bakü Hanlığı Rusya ile anlaşma yolunu tercih ettiler. Rusların bir başka hedefi de jeostratejik öneme sahip Car-Balaken topraklarını işgal etmektir; bu bölgeye sahiplendiği takdirde Rus ordusunun ilerlemesi daha da kolaylaşacaktı. Rus ordusu kısa süre sonra Car-Balaken'i ele geçirmiş, imzalanan anlaşma gereğince halk haraca bağlamıştır. Fakat sağlanan barış ortamı uzun sürmemiş ve Dağıstan feodalleri bölgeyi kontrol altına almışlardı. Bu durum Rusya'nın yeniden saldırarak Car-Balaken'in işgal etmesiyle sonuçlanmıştı. Acımasız siyasetini baskılarla ve katliam yoluyla gerçekleştiren Sisianov'un bir sonraki gayesi Gence'yi ele geçirmektir. Sisianov, önce teslim olması için Genceli Cevat Han'a çağrıda bulunmuş, fakat Han bu çağırımı kabul etmemiştir. Çok geçmeden sayıca üstün olan Sisianov komutasındaki Rus ordusu Gence Hanlığı'nı ele geçirmişti (İsmailov, 2014: 276-277).

Olayların bu şekilde gelişmesi sıranın Karabağ Hanlığı'na geleceğinin bir işaretiydi. Bir taraftan İran tehdidi, diğer taraftan Çar ordularının işgal harekâtındaki başarıları İbrahim Halil Han'ı bir hayli tedirgin etmişti. Çapraz tehdit altında kalan han, Rusya'ya sadakat beyanında bulunmanın daha makbul olacağı düşüncesiyle yardım için Sisianov'a müracaatta bulunmuştur. Bu fırsatı iyi değerlendirmeye çalışan Sisianov,

Karabağ Hanlığı'nın sadakat yeminiyle Rusya'nın hükümrancılığını kabul etmesi durumunda hanın tahtta kalacağına söz vermişti. Fakat han hala bu konuda kararsızdı ve bu yüzden görüşmeler erteleniyordu. O sırada İran ordusu Karabağ üzerine harekete geçmiş bulunuyordu. İbrahim Halil Han bu birlikleri yense de geri çekilen İran ordusunun yeniden saldıracağına farkındaydı. Çaresizlik ve baskıyla baş başa kalan İbrahim Halil Han, o sırada Gence civarındaki Kürekçay kıyısında kamp kuran Sisianov'un yanına giderek Rusya'nın himayesini kabul ettiğini bildirmiş, böylelikle 14 Mayıs 1805 tarihinde Kürekçay Anlaşması adıyla bilinen iki taraflı anlaşma imzalanmıştı (İsmailov, 2014: 298).

Rusya-Osmanlı-İran rekabeti ekseninde gelişen siyasi olaylar Rusya'nın bölgeye yönelik işgal politikasında başarılı sonuçlar elde etmesine zemin hazırlıyordu. Bu bağlamda Kürekçay Anlaşması, Rusya'nın Azerbaycan topraklarına yönelik hileli siyasetini meşru gösterme çabasının yasal dayanağıydı.

5. Kürekçay Anlaşması (14 Mayıs 1805) ve Etkileri

14 Mayıs 1905 tarihli Kürekçay Anlaşması (Берже, 1868: c.705) kısa giriş ve on bir maddeden ibaretti. Giriş kısmında Şuşa ve Karabağ'ın hanı olarak İbrahim Halil Han'ın Rus İmparatorluğunun himayesini kabul ettiği, tüm Rusya taht tacına sadakate ve can-ı gönülden kulluk edeceği hükme bağlanmıştır. Anlaşma gereği İbrahim Halil Han ve varisleri hanlık tahtının tek sahibi olarak kabul edilmiş, hanlığın toprak bütünlüğünün korunmasına güvence verilmişti.

Bu anlaşmayla Rusya İmparatorluğu, Karabağ'da nüfuz tesis etme fırsatını yakalamıştır: birinci maddede İbrahim Halil Han İran'a ve herhangi başka bir devlete tabi olmayacağına, Çar ve haleflerinin egemenliğini kabul edeceğine dair sadakat yemini etmekte ve Kur'an-ı Kerime ant içmektedir.

Anlaşmanın dördüncü maddesine göre İbrahim Han Çarlığın bölgedeki yetkilisi olarak Gürcistan Yüksek Hâkimiyle önceden karşılıklı anlaşmaya varmadan komşu hâkimlerle ilişki kurmaya, onlardan elçiler gelirse veya mektup gönderilirse, içeriği itibarıyla tutarlı olanları Yüksek Hâkime göndermeye ve ondan izin istemeye, pek mühim olmayanlar konusunda Gürcistan Yüksek Hakimine bilgi vermeye ve Gürcistan Yüksek Hakimi tarafından hanın yanına atanmış şahsa bilgi vermeye ve onunla istişare etmeye söz vermektedir.

Anlaşmanın beşinci maddesi gereğince Rus yönetimi karargâh ve küçük rütbeli subaylarıyla birlikte 500 kişilik garnizonu Şuşa kalesine yerleştirmiş, bu sayede askeri üs elde ederek denetim kabiliyetini arttırmıştır. Geniş çaplı bir savunma gerektiren durumlarda Gürcistan Yüksek Hakimi duruma ve ihtiyaca göre bu birliği güçlendirecek

ve “Zât-ı Âlîlerinin ülkesini Tüm Rusya İmparatorluğuna ait bir ülke olarak askeri güçle savunacaktır.”

Dış işlerinde yetki kısıtlamasının öngörüldüğü beşinci maddeye göre hanlık, içişlerinde (mahkeme, vergi ve devlet işleri) müstakil bırakılmıştır. Anlaşmanın sekizinci maddesine göre İbrahim Han “İmparator Âlâ-yı Hazretlerinin Tiflis’te bulunan hazinesine her sene 8000 Çervon⁹ vergi ödemeyi taahhüt etmiştir.” Dokuzuncu maddeye göre “İmparator Âlâ-yı Hazretleri hususi merhametiyle, Tiflis’te sadakatini bildirmek için bulundurulacak Zât-ı Âlîlerinin torununun geçimi için, Rusya para birimiyle her gün 10 gümüş rubleyi yüce iltifatıyla bahşedecektir.”

Kürekçay Anlaşmasını mühim kılan hususlardan biri de metin içinde ne Ermeniler ve meliklikler ne de Hristiyanlığa dair herhangi bir hükme yer verilmemesidir. Kürekçay Anlaşmasıyla Karabağ Hanlığı’nın Rusya himayesine girmesi Çarın işgal politikalarına yeni ivme kazandırmıştır. 21 Mayıs 1805 P.D. Sisianov’un dayatmasıyla benzeri bir anlaşma Şekli Selim Han’la imzalanmıştır. Bundan sonra Şirvanlı Mustafa Han da benzeri bir baskıyla karşı karşıya kalmıştı. Rusya’nın askeri baskısı sonucunda imzalanmış bu anlaşmaların amacı işgale hukukî hüviyet kazandırmak ve tarafların serbest irade beyanında buldukları izlenimini vermektir. Keza Mustafa Han bu talebi geri çevirmeye yeltenince Şirvan Hanlığı’na karşı savaş ilan edilmiş, yenilginin kaçınılmaz olduğunu gören Mustafa Han anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştı. Bu anlaşmalar birbirinin benzeri olup istisnai hallerde ve duruma göre farklı hükümlere içermekteydi. Rusya, bu anlaşmalar sayesinde bir taraftan hanlıkları teker teker kendine bağlarken diğer taratan İran’la yapılacak muhtemel bir savaşta hanlıkların Rusya’ya karşı başkaldırıcakları endişesiyle askeri ve siyasi gücünü daha fazla hissettirmeye çalışmıştı. 1806’da Karabağ’a ikinci kez askeri harekât düzenleyen Kaçar yönetimi, İbrahim Halil Han’a gizli temsilci göndererek onu kendi taraflarına çekmeye çalışmıştır. O sırada Karabağ’daki Rus askeri üssünde Lisaneviç’in komutasındaki yeger müfrezesi¹⁰ dışında herhangi bir silahlı güç bulunmuyordu. İbrahim Halil Han, Karabağ topraklarının ve köylerinin ezilmemesi için Kaçarlara nazik ve ılımlı davranmayı tercih ediyordu. İbrahim Halil Han’ın bu davranışları Binbaşı Lisaneviç’in kuşkularını artırmış. O sırada Ermeniler de İbrahim Halil Han’ın Kaçarların tarafına geçtiğine dair söylentilerde bulunmuşlardı (Hacıyeva, 2007: 65). Böyle bir durumda İbrahim Han ve ailesi, Binbaşı Lisaneviç tarafından gaddarcasına öldürülmüştü. Mir Möhsün Nevvab bu trajik olayı şöyle tasvir edilmektedir: “Ordu komutanı Şuşakent’ten birkaç Ermeni kılavuz alıp dağların eteklerinden gizlice İbrahim Halil Han’ın mesken kurduğu yere doğru hareket ettiler. Ordu, Han’ın hendeklerine yaklaşırken, İbrahim Halil Han çadırında devlet ayanlarının arasında oturup, sohbet ederek altın nargile içiyordu. Bu meclise benim, yani, bende-yi

⁹ Çervon: (Rusça: червонец), Rusya’da yerel ve yabancı büyük altın sikkelerin geleneksel ismi.

¹⁰ Yeger (Almanca: Jäger) müfrezesi: hafif silahlarla silahlanmış piyade birlik.

hakir Nevvab Mir Möhsün'ün ana tarafından dedesi merhum Emiraslan Bey de iştirak ediyordu. ... Mermilerin bir kısmı İbrahim Han'a isabet etti ve onu kürsüden düşürdü. Karısı ve çocukları Han'ın vücudunu kucaklayıp ağlamaya başladılar. Atılan mermilerden birkaçı onlara, ayanlara ve hizmetkârlara değdi. Kalanların ise her biri bir şey alıp, başka taraflara kaçtılar. Emiraslan Bey, derhal merhume Gövher Ağa'yı ve altın nargileyi alıp kaçtı. Mazlum Han'ın hane ehli ve çocuklarından hayatta kalanlarını, onun adamları alıp kırımdan kurtardılar” (Nevvab, 2020: 7-8).

İbrahim Halil Han'ın öldürülmesinin ardından oğlu Mehdi Kulu Han Rusya İmparatorunun 10 Eylül 1806 tarihli fermanıyla Karabağ hâkimi görevine atanmıştı.

Bundan sonraki süreçte Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarının İran'ın hâkimiyetine geçmesi planı ebediyen tarihe karışmış oldu. Şöyle ki Çarlık Rusyası'nın Kafkasya bölgesindeki genişleme ve baskı siyasetini önlemek için 1805 yılında Kuzey Azerbaycan'a harekât düzenledi. Bu şekilde başlamış Birinci Rusya-İran Savaşı İran'ın yenilgisi ve 1813'te Gülistan Anlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmış oldu. 1816'da Kafkasya'ya görevlendirilmiş General A.P. Yermolov Azerbaycan halkını Çarlık Rusyası'nın potansiyel düşmanı olarak görüyor ve hanlıkları ilga etmeye çalışıyordu. Bu süreçte Ermeni kökenli V.G. Medetov de aktif rol oynuyordu. 1819'da Şeki Hanlığı ilga edilirken Rus baskılarına karşı fazla dayanamayan Mehdi Kulu Han İran'a kaçmak zorunda kaldı (Гасанлы, 2010: 5).

1826'da patlak veren İkinci Rusya-İran Savaşı yine de İran'ın yenilgisi ve 10 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. Anlaşmaya göre, İran Araz nehrinden kuzeydeki topraklar üzerinde Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Bu anlaşma Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik işgal politikasının sonuncu ve önemli halkasıydı. Savaşın ardından Azerbaycan'ın kuzeydeki tüm hanlıklar ilga edilmiş ve eski hanlık toprakları üzerinde yeni bir idari yapılanmaya gidilmişti.

6. Sonuç

Karabağ, Azerbaycan tarihinde kendine özgü siyasi, içtimai ve kültürel öneme sahip bir bölge olarak bilinmektedir. Dünyadaki en eski yerleşim birimlerinden olan Karabağ, Azerbaycan Hristiyanlarının önemli dini merkezlerinden biri olmuştur.

Karabağ, Safeviler döneminin en büyük idari birimlerinden olan beylerbeylik statüsünde bulunmuştur. Nadir Şah'ın ölümünden sonra yaşanan siyasi gelişmelerin merkezinde yer alan Karabağ, bağımsız bir hanlık olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Rusya İmparatorluğunun yayılcı politikasının hız kazanması Azerbaycan'ın kuzeyindeki diğer hanlıklar gibi Karabağ Hanlığı'nı da bu politikaların hedefi haline

getirmiştir. Kaçar Hanedanı, İran tahtını sahiplendikten sonra Azerbaycan hanlıklarını tekrardan istila ederek İran sınırları içine katmaya çalışmıştır. Onun bu çabası Rusya'nın çıkarlarıyla çatıştığı için, bölgede uzun soluklu kanlı savaşların yaşanmasına neden olmuştur.

Osmanlı, İran ve Rusya üçgeninde gelişen siyasi ve askeri rekabetin Rusya lehine gelişmesi Karabağ Hanlığı'nı ikilemde bırakmıştır: ya tekrardan İran egemenliği altına girmek, ya da Rusya İmparatorluğunun himayesine girerek tahtını korumak. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ikinci yolu tercih ederek Rusya'nın himayesine girmiştir. Bu sürecin hukuku temelini teşkil eden 1805 Kürekçay Anlaşması muhteva yönünden, o dönemde Rusya ile bölgedeki diğer hanlıklar ve siyasi oluşumlarla imzaladığı anlaşmalara benzemektedir. Bu benzerlik, söz konusu belgelerin Rusya'nın işgal politikasına meşruluk kazandırmak amacıyla geliştirilmiş birer kâğıt parçası olduğunu bir daha doğrulamaktadır. Keza işgal için elverişli şartlar oluştuğu an Rus yönetimi hiç gecikmeden bu oluşumları tasfiye ederek kendi bünyesine katmıştır.

Karabağ'la ilgili dikkat çeken hususlardan biri de meliklikler meselesidir. Bu konuyu sıkça gündeme getiren Ermeni araştırmacılarına göre söz konusu meliklikler kadim Ermeni devletinin devamcılarıydı. Oysa meliklikler gerek hanlık dönemi gerekse önceki dönemlerde Karabağ'ın hayatında belirleyici rol oynamamışlar.

Rusya, bölgeye yönelik işgal planlarını uyguladığı sırada Ermeni faktörünü ustalıkla kullanmıştır. 19. yüzyılın başlarından günümüze kadar devam eden tarihi süreçte Ermeni faktörü siyasi, ideoloji ve hukuki niteliğine bakılmaksızın her zaman Rusya tarafından Türklere karşı kullanılmıştır.

Kaynakça

Ateş, A. (2014). "Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya Seferleri ve Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1797)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16(16), 39-56.

Çakmak M. A. (1996). *Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi.) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Dəmirli, M. və Ələsgərli Ə. (1998). *Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ*, Bakı: "Azər nəşr".

Əliyev, F. və Məmmədov S. (1999). "XIII əsrin ikinci yarısında", *İçinde: Azərbaycan tarixi, (XIII-XVIII əsrlər)*, Bakı: Elm Nəşriyyatı, (Kiril alfabesiyle)

Gəncə Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, (2000). (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı)), Bakı: Şuşa Nəşriyyatı. (Kiril alfabesiylə)

Göyüşov, R. (1993). *Qarabağın keçmişinə səyahət*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Hacıyeva, Z. (2007). *Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu*, Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

Hüseynov, Y. (2018). *Qarabağ*, Bakı: Afpoliqraf Nəşriyyatı.

İsmailov, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azərbaycan Tarihi*, (Çev. Vefa Kurban) İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Mahmudov, Y. ve Mustafayev, C. (2012). *Şuşa. Pənahabad*, Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

Mahmudov, Y. ve Şükürov, K. (2005). *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azərbaycan Hareketi*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Mustafazadə, T. (2010). *Qarabağ xanlığı*, Bakı: Sabah Nəşriyyatı.

Nevvab, M.M. (2020). *Ermeni-Müslüman Çatışması. 1905-1906*, (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özçelik, İ. (2003). *Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları*, Ankara: Bilge Yayınları.

Qarabağnamələr, (2006). Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı (Elektronik kitab)
<http://www.anl.az/el/q/qarabaqnmeler1.pdf>

T.C Başbakanlık Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, (1992). *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) II.(1578-1914)*, Ankara.
<https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/Azerbaycan2.pdf> [Erişim tarihi: 20.01.2021].

Taşkıran, C. (1995). *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Гасанлы Джамиль (2010). “Азербайджанская дипломатия и Карабах: От Кюрекчайского договора до большевистской оккупации”, № 5 (47), (сс. 4-11). <https://irs-az.com/new/pdf/1291651585788320333.pdf> [Erişim tarihi: 20.01.2021].

Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года, *Акты Кавказской археографической комиссии*. Архив Главного управления наместника Кавказа. Том II. (1868). Издан под редакцию председателя комиссии А.Д.Берже. Тифлис, с.705.